

УДК 330 [84+86]:336.1.001

Костянтин Нікітенко

**ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ АВТОРІВ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВЧЕНЬ НА ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКУ СИСТЕМУ: ВІД УТОПІЇ ДО ПОВНОГО ОДЕРЖАВЛЕННЯ "ПО-СТАЛІНСЬКИ"**

*У статті досліджується еволюція соціалістичних утопічних ідей, трансформація поглядів авторів соціалістичних економічних вчень, як кабінетних філософів-теоретиків, так і практиків-революціонерів ХХ ст., на функціонування фінансово-банківської системи.*

*Ключові слова: банківська система, фінансово-кредитна політика, утопія, соціалістична економіка.*

Економіку можна назвати однією із найдавніших наук. Торгівля, податки, фінанси тощо – усі ці питання цікавили людей вже у сиву давнину. Йшов час, людство крокувало вперед, удосконалювалися економічні механізми. Виникли гроші – як загальний еквівалент, сформувалися банківські інститути. Фінансово-банківську систему фахівці досить часто порівнюють із кровоносною системою. Дійсно, важко переоцінити її роль та значення в економічному житті суспільства. Принципи та основоположні механізми роботи фінансово-банківських регуляторів склалися і відточувалися упродовж усього періоду існування людської цивілізації. І, разом із тим, весь цей час тривав пошук "ідеальної" економічної моделі – основи функціонування суспільства. Створення щасливого світу (або країни), де вдалося б поєднати несумісне – раз і назавжди подолати експлуатацію і гноблення, економічну і соціальну нерівність. Над проблемою побудови такого "ідеального" суспільства ламали голови мислителі усіх часів.

Існує значна кількість праць, присвячених як загалом еволюції економічної думки людства [1], так і аналізу певних історичних періодів, упродовж яких відбувався докорінний перегляд поглядів на фінансово-банківську систему, її місце та роль й взагалі самої сутності та необхідності існування. Так, міжвоєнна доба з її докорінними революційними перетвореннями (від одержавлення і згодом повної ліквідації в умовах "воєнного комунізму", через більш-менш ринкове існування за часів НЕПу і до повного підпорядкування державній тоталітарній машині у 1930-х рр.) вже має своїх знаних дослідників [2]. Втім, узагальнюючої роботи, присвяченої пошуку шляхів створення "ідеальних" фінансово-банківських механізмів, не існує.

Мета статті – аналіз еволюції соціалістичних утопічних ідей, трансформації поглядів авторів соціалістичних економічних вчень, як кабінетних філософів-теоретиків так і практиків-революціонерів ХХ століття, на функціонування фінансово-банківської системи.

Однією із перших характерних утопічних ідей була модель ідеальної держави Платона [3]. На думку давньогрецького автора, лише строгий поділ праці та натуральне господарство при категоричному засудженні грошей, торгівлі, кредитних відносин – могли стати запорукою побудови "щасливого" суспільства. Саме через це свідоме ігнорування основоположних ринкових механізмів ідеї Платона можна віднести до класичних утопій.

Інший античний мислитель – Аристотель, теж у своїх численних працях присвятив увагу і питанням побудови "ідеального суспільства". Втім, хоча автор і аналізував сутність та дії економічних законів, але для його висновків більш характерним стало прагнення видавати бажане за дійсне. Так, безапеляційне несхвалення торгівлі, а також "найганебнішого заняття" – лихварства, багато в чому співзвучне ідеям Платона, а тому теж більшою мірою підійшло для поповнення скарбниці абстрактних філософських теорій, ніж для практичної реалізації економічної моделі [4].

Найбільшого розквіту побудова утопічних конструкцій набувала на межі епох. Так, період розкладання феодалізму і зародження нових капіталістичних відносин, що супроводжувався масштабними соціальними перетвореннями і потрясіннями: масовим розоренням селянства, стрімким майновим розшаруванням суспільства, загостренням соціальних суперечностей тощо, спричинив появу цілої низки праць з гострою критикою капіталізму і, натомість, наповнених пропозиціями свого бачення ідеального суспільства. Класичним твором стала "Утопія" Т.Мора [5]. "Ідеальне суспільство" було побудоване на принципах відсутності приватної власності, прямого продуктообміну, зрівняльному розподілі й строгій регламентації усіх сфер як суспільного, так і особистого життя. Зрозуміло, що таке суспільство ігнорувало економічні закони, що було характерною рисою авторів праць соціалістичних утопічних вчень. Фінансово-банківські механізми просто викреслювалися із цієї суспільної моделі. Гроші, торгівля проголошувалися зайвими і шкідливими.

XIX століття разом із промисловим переворотом і притаманними йому соціальними потрясіннями: зубожінням робітничого класу, безробіттям тощо, дало цілу плеяду економічних реформаторів соціалістів-утопістів: Р.Оуен, П.Прудон, Ш.Фур'є та ін. Повністю ігнорувати роботу настільки принципового ринкового регулятора як фінансово-банківська система автори ідеальних соціальних моделей нового часу вже не могли, тому висунули цілу низку проектів "справедливої організації обміну", здійсненню яких повинні були сприяти так звані "трудові гроші" й створені "мінові банки". Ці банки повинні були визначати кількість суспільної праці, затраченої на різноманітні вироби, і, зібравши ці товари в себе на складах, видавати натомість виробникам "трудові бони" або "трудові гроші". Таким чином, намагалися встановити "трудову вартість" продукції і, відповідно, кожен трудівник міг одержати з банківських складів будь-які товари на отримані "трудові гроші", на яких було вказано й кількість годин праці, затрачених на вироблення товарів.

Одразу ж були зроблені спроби реалізувати на практиці побудову таких "мінових банків". Яскравим може бути приклад Роберта Оуена, який заснував у 1832 р. "Інститут справедливого обміну трудящих класів" в Англії. У Лондоні, а також і в декількох інших містах були відкриті склади для товарів, так звані "базари", на які виробники приносили продукти своєї праці, натомість отримуючи "трудову бону", яку могли обміняти на цьому ж складі на інші товари. Зрозуміло, що ідея одразу ж набула популярності, однак так само зрозуміло, що її крах теж був неминучим і не забарився. Склади досить швидко виявилися забитими непотрібними неходовими товарами. Продукти ж, на які був попит, виробники відносили на ринок і отримували там реальні гроші, а не "трудові бони". "Інститут справедливого обміну" припинив свою діяльність.

Однак і надалі, розуміючи важливість фінансово-банківських механізмів для суспільства, здійснювалися спроби змінити світ з їх допомогою. Так, у 1849 р. економіст, теоретик, соціаліст, анархіст П. Ж. Прудон відкрив "Товариство народного банку", сподіваючись за допомогою "громадського і дармового кредиту" побудувати більш справедливе суспільство. Економіст-реформатор бачив надзвичайно широкі перспективи для функціонування свого проекту в майбутньому, адже новий банк, на його думку, повинен був стати "водночас дороговказною зіркою і зброєю визволення: він створював політичну і економічну свободу" [6, с.68]. Втім, забезпечити видачу свого "дармового кредиту" Прудон збирався коштом так званих "знаків банку" (нічим не підкріплених банкнот). Як наслідок, банк Прудона проіснував всього три місяці.

Разом із тим, це були перші спроби наблизити утопічну ідеальну модель до життя. Поєднати економічну теорію і практику. Принципово також, що автори цих моделей повністю розуміли важливість фінансово-кредитних механізмів для розвитку суспільства. На відміну від, скажімо, іншого представника реформаторів-революціонерів, одного із основоположників анархізму – князя П.Кропоткіна, який торкаючись питання фінансово-банківської системи, взагалі одразу втрачав самовладання і рівновагу. Вбачаючи саме в її наявності, у банкірах і фінансистах головне зло у світі – ключову причину виникнення експлуатації, становлення всіх тиранів і розпалювання війн, князь слів не добирав: "згряя", "сумнівний люд", "пірати фінансів" тощо [7, с. 383–387]. Таким чином, для праць П.Кропоткіна стало характерним свідоме і принципове ігнорування економічних реалій та законів.

Про кредит і банки К.Маркс писав упродовж усіх томів "Капіталу" [8]. Не можна не визнати, що автором проведено глибокий аналіз грошового обігу, суті грошей і грошових функцій. Науково-теоретичне дослідження місця і ролі кредитової системи в суспільстві проводилося також із урахуванням попереднього практичного досвіду розвитку кредитно-фінансових відносин, супроводжувалося прискіпливою препарацією досягнень і помилок попередників. Так, К.Маркс і Ф.Енгельс гостро критикували Прудона за його "жахливу фантазію дарового кредиту", а також і підкреслювали, що однією з найпринциповіших помилок лідерів Паризької комуни стала фатальна недооцінка значення Французького емісійного банку. У роботі "Принципи комунізму" Ф.Енгельс не тільки виділяв необхідність централізації кредитової системи у руках держави, а й підкреслював важливість повної ліквідації всіх приватних банківських інституцій [9, с.321]. У "Комуністичному маніфесті" К.Маркс і Ф.Енгельс наголошували, що одним із першочергових завдань пролетаріату, після перемоги революції буде "централізація кредиту в руках держави через національний банк з державним капіталом і виключною монополією" [10, с. 430].

Хоча автори і були переконані, що у щасливому ідеальному комуністичному майбутньому і гроші, і інші ринкові механізми приречені на відмирання. Саме це щире і безкомпромисне переконання німецьких філософів-економістів у неминучості загибелі капіталізму і встановлення нового устрою – комунізму, призвело до того, що у працях і К.Маркса, і Ф.Енгельса не була сформульована чітка модель майбутнього суспільства. І це на думку авторів було цілком логічним, адже новий лад сам візьме своє згідно невідворотних законів еволюції суспільного розвитку, а людям майбутнього залишиться лише трішки корегувати, а скоріше навіть просто підлаштуватися

під ці процеси. Саме відсутність конкретики, розробки механізмів реалізації дозволяє зарахувати ідеї майбутнього комунізму Маркса-Енгельса до типової утопії.

Наступне XX століття стало часом не лише яскравих теоретиків-мислителів, а й активних практиків. Жовтневі події 1917 р. дали можливість більшовикам здійснювати соціальні експерименти з нечуваним розмахом, на величезній території, з використанням усієї потужності державної машини. Звісно, такі можливості були абсолютно недосяжними для мрійників-ідеалістів XIX століття з їх наївними спробами відкриття банків "громадського і дармового кредиту".

Лідер більшовиків – В.Ленін ще на етапі підготовки жовтневого перевороту наголошував на надзвичайній важливості банківської системи: "Без великих банків соціалізм був би нездійсненим..." [11, с.79]. Принциповим моментом було одержавлення всієї банківської системи, строге підпорядкування її вказівкам партії-переможниці: "... негайна націоналізація банків..." [12, с.42]. Однак, налагодити функціонування банківських інститутів в умовах політики "воєнного комунізму" виявилось неможливим – всі банки були зліквідовані.

Загалом, і сам В.Ленін, і більшість більшовицьких лідерів, і навіть деякі економісти були переконані, що суспільство майбутнього можна побудувати у декретно-наказному порядку. Втім, буквально побудова утопічної економічної моделі закінчилася нечуваною катастрофою. Так, глибокою кризою закінчилося і переконання, що при комунізмі гроші "будуть зайвими" – всі товарно-грошові операції були скасовані. Влада намагалася вирішити всі питання лише у рамках "обміну" та централізованого розподілу продуктів і товарів. Як наслідок, в країні вирувала глибока економічна криза, і, за підрахунками дослідника Р.Тхоржевського, в Україні в обігу знаходилися грошові знаки близько 7 тис. найменувань: царські банкноти, "керенки" Тимчасового уряду, гроші УНР, численних отаманів – Махна, Зеленого та ін., радянські знаки, іноземна валюта тощо [13, с.152], які вже не мали практично жодної цінності. Населення відмовлялося брати ці грошові сурогати, віддаючи переваги звичайним товарообмінним операціям. Приміром, у 1919 році на одному з ринків мінові пропорції були такими: 1 фунт мила = 2 фунта пшона, 3 фунти солі = 30 фунтів вівса, 1 пара чобіт = 30 фунтів гречаної крупи, ½ фунту махорки = 1 фунт свинячого сала тощо (загального ж еквіваленту взагалі не існувало) [14, с.210].

Фактично така система розрахунків повертала людство знов у первісні часи й була абсолютно неприйнятною для XX століття. У цей же час, щодо ставлення В.Леніна до загального еквіваленту, то тут у лідера жовтневого заколоту виявилось своєрідне почуття гумору, а також і беззаперечний вплив класичної утопії. Так, у статті "Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму" у "Правді" від 5 листопада 1921 року він наголошував: "Коли ми переможемо в світовому масштабі, ми, на мою думку, зробимо із золота громадські відхожі місця на вулицях кількох найбільших міст світу". (Хоча й зазначав, що до того треба ще попрацювати "десяток-другий" років) [15, с.215]. Нагадаємо, у творі Т.Мора саме із золота робилися "нічні горщики". Мабуть, закарбувалася вождю ця ідея.

Заради збереження влади більшовики пішли на докорінну зміну економічної політики. В умовах НЕПу фінансово-банківська система відновила своє функціонування у практично первісному вигляді. Була проведена грошова реформа – в обіг ведена нова грошова одиниця – червінець. Відновилися і банківська мережа: почав працювати Державний банк, спеціальні банки, запрацював принцип багатокладності – створювалися приватні кредитні інститути (товариства взаємного кредиту – ТВК) тощо.

Проте, проголошена політика індустріалізації і "наступу на приватні елементи" поклати край існуванню багатьох ринкових елементів. Були ліквідовані як приватні торговці-промисловці, так і приватні банкіри – ТВК припинили своє існування. Держава прагнула взяти під свій контроль усю фінансово-банківську систему. Разом із тим, зазначені тенденції знову відродили здавалося б вже назавжди віджилі ідеї повернення до утопії. Гарячі голови знов почали активно відстоювати тезу необхідності повної ліквідації банківської системи. Приміром, І.Трахтенберг у своїй праці "Сучасний кредит і його організація" був категоричним: "При соціалізмі банкам місця немає" і передрікав швидко "атрофію" та "вимирання" банківської системи [16, с. 280]. Так само гостра дискусія спалахнула і щодо неминучої швидкої "атрофії" або "переродження-трансформації" грошей взагалі [17].

Але чергового повернення до "воєнного комунізму" не відбулося. Крапки над "і" розставила кредитна реформа 1930–1931 рр., що, зрозуміло, не зліквідувала фінансово-банківську систему, але наповнила багато колишніх економічних понять новим змістом. Разом із ліквідацією комерційного кредиту, держава перетворилася на монополіста фінансового ринку, підпорядкував собі абсолютно усі фінансово-кредитні грошові потоки країни. Усі операції, пов'язані із короткотерміновим кредитуванням і проведенням безготівкових розрахунків були зосереджені у Держбанку. Принцип будь-якої банківської ринкової конкуренції був знищений. Командно-адміністративне регулювання, тиск та примус стали характерними ознаками оновленої банківської системи. Усім опонентам з цього

питання, які виступали категорично проти спотворення самої суті банківської системи, перетворення банків лише на ще один гвинтик тоталітарної машини, відповів особисто Й.Сталін.

Так, ще на XIV з'їзді РКП(б), звинувачуючи Г.Сокольнікова у правому опортунізмі, Й.Сталін підкреслив: "...він (Сокольніков – автор) не розуміє діалектики розвитку в обставинах диктатури пролетаріату, в обставинах переходового періоду, коли методи й зброю буржуазії використовують соціалістичні елементи, щоб перемогти та зліквідувати елементи капіталістичні. Річ зовсім не у тому, що торгівля та грошова система є метода "капіталістичної економіки". Річ у тому, що соціалістичні елементи нашого господарства, борючись з елементами капіталістичними, опановують ці методи та зброю буржуазії, щоб подолати капіталістичні елементи, що вони їх успішно використовують їх проти капіталізму... Річ у тому, отже, що завдяки діалектиці нашого розвитку, функції та призначення цих інструментів буржуазії змінюються принципіально, ґрунтовно, змінюються на користь соціалізму та на шкоду капіталізму" [18, с.14].

Отже, на найвищому державному рівні було визнано і наголошено, що певні економічні поняття та механізми в радянському суспільстві набувають іншого значення і змісту, іноді практично вже не маючи нічого спільного зі своєю початковою оригінальною природою. Така доля спіткала і фінансово-банківську систему СРСР. Ті ж економісти, погляди яких на функціонування банківських інституцій відрізнялися від проголошеного сталінського курсу, були спочатку відсторонені від економічних процесів у країні, пізніше репресовані, а потім знищені фізично. Так, у 1938 році у чекістських катівнях було вбито видатного фахівця-фінансиста, члена колегії Наркомфіна професора Л.Юровського, у 1939 році загинув колишній нарком фінансів СРСР Г.Сокольніков тощо. У новосформованій парадигмі сталінського суспільства чекістська куля стала останнім і найвагомішим аргументом економічних суперечок.

Таким чином, на відміну від ідеалістів минулого, правляча комуністична партія розуміла важливість фінансово-банківської системи і не планувала її знищити у буквальному розумінні, але радянські банки вже на початок 1930-х років перетворилися на підвладні, несамостійні установи, які начисто ігнорували і спотворювали в своїй роботі ринкові економічні принципи, натомість цілком і повністю залежали у своїх рішеннях від суто політичної кон'юнктури.

#### *Список використаних джерел*

1. Блауг М. Економічна теорія у ретроспективі / Блауг М. – К.: Дело ЛТД, 1994. – 687 с.; Ковальчук В. Економічна думка в історичному аспекті / Ковальчук В., Сарай М. – Тернопіль: Тернопільська академія народного господарства, 1999. – 268 с.; Утопический социализм. Хрестоматия. – М.: Политиздат, 1982. – 511 с. та ін.
2. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / Кульчицький С.В. – К.: Вид-во НАН України, 1995. – 203 с.; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / Кульчицький С.В. – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Кульчицький С.В. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу / Волосник Ю.П. – Харків: НМЦ "СД", 2002. – 383 с.; Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації / Пиріг О.А. – К.: Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2001. – 274 с. та ін.
3. Платон. Государство. Законы. Политик. / Платон. – М.: Мысль, 1998. – 798 с.
4. Аристотель. Сочинения. / Аристотель. – М.: Мысль, 1976–1983. – Т. 1–4.
5. Томас Мор Утопия / Мор Т. – М.: Наука, 1978. – 415 с.
6. Цит. за: Эльцбахер П. Сущность анархизма / Эльцбахер П. – Минск: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 272 с.
7. Кропоткин П. А. Анархия / Кропоткин П. А. – М.: Айрис-пресс, 2002. – 446 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 23. – 848 с.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 4 // Принципу комунізму. – С. 311–327.
10. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 4 // Манифест комуністичної партії. – С. 405–441.
11. Ленін В.І. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – Т. 26 // Чи вдержать більшовики державну владу? – С. 61–107.
12. Ленін В.І. Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – Т. 26 // Завдання революції. – С. 37–45.
13. Пиріг О. А. Неп: більшовицька політика імпровізації / Пиріг О. А. – К.: Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2001. – 274 с.
14. Атлас З. В. Гроші та кредит (за капіталізму і в СРСР) / Атлас З. В. – Харків: Партвидав "Пролетар", 1932. – 624 с.
15. Ленін В. І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму // Ленін В. І. – Твори. – К.: Політвидав, 1974. – Т. 44. – С. 211–219.
16. Трахтенберг И.А. Современный кредит и его организация / Трахтенберг И. А. – М.: Изд. Коммунистической академии, 1929. – 310 с.
17. Хайцер П. К вопросу о природе денег и о характере их трансформации в СССР / Хайцер П. // Государство Украины. – 1930. – № 2–3.
18. XIV съезд российской коммунистической партии (большевиков) / Бюллетень № 10. – М., Л.: Госиздат, 1925. – 48 с.

---

**Костянтин Никитенко****ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ АВТОРОВ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УЧЕНИЙ  
НА ФИНАНСОВО-БАНКОВСКУЮ СИСТЕМУ: ОТ УТОПИИ ДО ПОЛНОГО  
ОГОСУДАРСТВЛЕНИЯ "ПО-СТАЛИНСКИ"**

*В статье исследуется эволюция социалистических утопичных идей, трансформация взглядов авторов социалистических экономических учений (как кабинетных философов-теоретиков так и практиков-революционеров XX ст.) на функционирование финансово-банковской системы.*

*Ключевые слова: банковская система, финансово-кредитная политика, утопия, социалистическая экономика.*

**Kostyantyn Nikitenko****THE EVOLUTION OF THE AUTHORS OPINIONS OF SOCIALISTIC AND ECONOMICAL  
STUDIES: FROM THE UTOPIA TO THE TOTAL GOVERNMENTALISATION STALIN'S STYLE**

*The article gives an analysis of the evolution of socialistic utopian ideas, it's the transformation of the opinion authors socialistic economical teaching (as the studies of the theoretical philosophers and practical-revolutionist's of XX century) of functioning financial-banking system.*

*Key words: banking system, financial-crediting politics, utopian, socialist economics.*